

Ψυχολογία-Ψυχιατρική: Μεθοδολογικά δάνεια στο χώρο της ερευνητικής πρακτικής

Θ. Δραγώνα¹

Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Αθηνών

Είναι φανερό από την όλη δομή της ημερίδας ότι δεν είναι δυνατό να μιλάμε για μια μόνη ψυχολογία και μια μόνη ψυχιατρική που, ως προς την ερευνητική μέθοδο, δανειοδότησε ή δανειοδοτήθηκε η μια από την άλλη ή από τρίτες, λιγότερο συγγενείς επιστήμες. Ίσως λοιπόν θα ήταν ευκολότερη η ιστορική ανάγνωση της πορείας αυτών των δανειοδοτήσεων.

Με τον θετικιστικό διαχωρισμό σώματος και ψυχής, η ιατρική στρέφεται στο πρότυπο των φυσικών επιστημών. Η γέννηση της σύγχρονης ιατρικής επιστήμης μπορεί να τοποθετηθεί γύρω από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, εποχή που αρχίζει να εξελίσσεται γοργά η βιολογία και η ιατρική τεχνολογία. Στις αρχές του 19ου αιώνα, η ιατρική περιγράφει αυτό που κείτονταν πέρα από το όριο του ορατού και του εκφερόμενου. Είναι η σχέση, όπως το περιγράφει και ο Foucault (1963), ανάμεσα στο ορατό και το αόρατο που αλλάζει, αναγκαία για κάθε θετική γνώση, μια σχέση που τίθεται υπό παρατήρηση και επενδύεται με ένα νέο λόγο.

Σταδιακά η έμφαση περνάει από τον ασθενή στη νόσο. Το παθολογικό εντοπίζεται, διαγιγνώσκεται και χαρακτηρίζεται βάσει ενός καθορισμένου

συστήματος ταξινόμησης, και αντιμετωπίζεται στο νοσοκομείο, που μετατρέπεται από «οίκος του ελέους» σε κέντρο διάγνωσης, θεραπείας και διδασκαλίας.

Η έμφαση στο συγκεκριμένο και σαφή ορισμό και εντοπισμό του παθολογικού, ήταν επόμενο να προεκταθεί και στην ιατρική προσέγγιση της ψυχικής διαταραχής. Η ψυχιατρική επικεντρώθηκε στην προσπάθεια να εντοπίσει οργανικά αίτια για κάθε ψυχική διαταραχή και άφησε να ατονίσει η σημασία που αρχικά είχε το κοινωνικό περιβάλλον και η πνευματική περιρρέουσα ατμόσφαιρα για την ψυχολογική διάσταση της ψυχικής νόσου. Αυτή η οργανική κατεύθυνση της ψυχιατρικής, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο επιτυχής, καθιέρωσε την ψυχιατρική ως κλάδο της ιατρικής, προσδεδεμένο, σε μεγάλο βαθμό μέχρι και σήμερα, στο βιο-ιατρικό μοντέλο.

Το βιο-ιατρικό μοντέλο, αποτέλεσμά της επιρροής του καρτεσιανού παραδείγματος στο χώρο της ιατρικής, βασίζεται σε συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Ο ανθρώπινος οργανισμός λογίζεται σαν ένα μηχανικό κατασκευάσμα, που μπορεί να αναλυθεί στα συστατικά του. Η υγεία ορίζεται ως απουσία της νόσου. Με αυτή την έννοια η

¹ Αναπλ. καθηγήτρια κοινωνικής ψυχολογίας

έμφαση δίνεται στη νόσο, η οποία χαρακτηρίζεται από τη δυσλειτουργία βιολογικών μηχανισμών που μελετώνται από την πλευρά της κυτταρικής και μοριακής βιολογίας. Στόχος της ιατρικής είναι η αναζήτηση του μηχανισμού που είναι υπεύθυνος για το πρόβλημα και ο ρόλος του γιατρού είναι να παρέμβει, βιολογικά ή χημικά, για να διορθώσει την κακή λειτουργία του μηχανισμού. Η έννοια αιτίου και αιτιατού καθίσταται αυτόματα γραμμική και ο ερευνητής αναγκαστικά περιορίζεται σε μία μερική ανάγνωση του φαινομένου που μελετά. Παραγνωρίζεται η θέση ότι η υγεία είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, που αποτελεί πεδίο συνάρθρωσης βιολογικών, ψυχολογικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών δεδομένων.

Το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, στο ψυχολογικό εργαστήριο της Λειψίας, τοποθετείται η γέννηση της επιστήμης της ψυχολογίας. Ο Wundt παρέμεινε κεντρική μορφή της επιστημονικής ψυχολογίας για σχεδόν τέσσερες δεκαετίες. Ως αποτέλεσμα των εξελίξεων στο χώρο της ανατομίας και της φυσιολογίας, ακολούθησε και η ψυχολογία το καρτεσιανό παράδειγμα που κυβερνούσε την επιστημονική σκέψη της εποχής (Carga, 1982). Η αποκάλυψη συσχετίσεων μεταξύ ψυχικής δράσης και νευρικών κυττάρων προκάλεσε ενθουσιασμό στους νευροανατόμους και τους οδήγησε να υποστηρίξουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά ανάγεται σ' έναν αριθμό ανεξάρτητων λειτουργιών και χαρακτηριστικών, που εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές του εγκεφάλου. Η λεπτομερής διερεύνηση του κεντρικού νευρικού συστήματος συμπληρώθηκε με την πληρέστερη κατανόηση τόσο της δομής όσο και της λειτουργίας των αισθητηρίων οργάνων. Εδραιώνεται έτσι, την εποχή εκείνη, η συστηματική σχέση μεταξύ της υφής

της αισθητηριακής εμπειρίας και των φυσικών χαρακτηριστικών του ερεθίσματος.

Κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού, στο ψυχολογικό πεδίο διακρίνομε δύο παράλληλες τάσεις, και οι δύο ωστόσο απότοκες μιας Νευτωνικής κατεύθυνσης. Οι ορθόδοξοι πειραματικοί ψυχολόγοι, προϊόντα δυϊσμού, επεδίωξαν να διαχωρίσουν επιμελώς το πνεύμα από την ύλη. Η ενδοσκοπήση, χρήσιμη πηγή πληροφορίας για την ψυχική κατάσταση, δεν ήταν τίποτε άλλο από μία αναλυτική μέθοδος που επέτρεπε τη συρρίκνωση της συνείδησης σε καθορισμένες οντότητες, συνδεδεμένες με συγκεκριμένα νευρικά κύτταρα ή περιοχές του εγκεφάλου. Οι αναγωγικές και υλιστικές ερμηνείες των ψυχολογικών φαινομένων βρήκαν αντίσταση στο λειτουργισμό του James και την ψυχολογία *gestalt* του Wertheimer, τάσεις που υποστήριζαν την ενιαία φύση συνείδησης και αντίληψης.

Ο κλασικός συμπεριφορισμός εκπροσώπησε την κορύφωση ίσως της θετικιστικής, μηχανιστικής προσέγγισης στην ψυχολογία. Τα ψυχικά φαινόμενα ενδιέφεραν μόνον ως σχήματα συμπεριφοράς και η ερμηνεία της συμπεριφοράς βασιζόταν στους νόμους της φυσικής και της χημείας. Η δυναμική σχέση ανάμεσα στο ζώντα οργανισμό και το φυσικό του περιβάλλον συστηματικά αγνοήθηκε. Με τη φιλοδοξία να προσφέρει στην ψυχολογία το κύρος των φυσικών επιστημών, ο Watson προσκολήθηκε με εμμονή στις αρχές και τη μέθοδο της Νευτωνικής μηχανικής, ως το κατ' εξοχήν παράδειγμα της επιστημονικής ακρίβειας και αντικειμενικότητας.

Ως αποτέλεσμα του μοντέλου «ερέθισμα-αντίδραση», οι καθοριστικοί παράγοντες των ψυχολογικών φαινομένων αναζητήθηκαν στον εξωτερικό περιγυρο και όχι στον εσωτερικό άνθρωπο.

πο. Ακολουθώντας τα κριτήρια της φυσικής, το ψυχολογικό πείραμα έπρεπε να περιορισθεί στα φαινόμενα που μπορούσαν να καταγραφούν και να περιγραφούν αντικειμενικά, από ανεξάρτητους ερευνητές. Το θετικιστικό πρόταγμα της γενίκευσης, της αναπαραγωγικότητας, της αντικειμενικότητας, της πρόγνωσης και του ελέγχου των μεταβλητών, βρέθηκε αντιμέτωπο με τη μέθοδο της όποιας ενδοσκοπήσης και με τις έννοιες της συνείδησης, του πνεύματος, της σκέψης, του συναισθήματος. Η γραμμή τους James αλλά ακόμη και του Wundt, επικρίνεται σθεναρά. «Ο συμπεριφοριστής βλέπει την ψυχολογία» έγραψε ο Watson, «ως καθαρά αντικειμενική, εμπειρική κλάδο των θετικών επιστημών, που χρειάζεται τη συνείδηση τόσο λίγο όσο οι επιστήμες της χημείας και της φυσικής» (Watson, 1914). Θα ήταν μεγάλη έκπληξη για τον Watson να ήξερε ότι μερικές δεκαετίες αργότερα η ίδια η φυσική θα τον διέψευδε αμφισβητώντας την κλασική μηχανιστική αντίληψη περί φυσικών φαινομένων και υποστηρίζοντας ότι «είναι αδύνατο να διατυπωθούν οι νόμοι της κβαντικής θεωρίας με έναν απόλυτα συνεπή τρόπο, χωρίς να γίνει αναφορά στη συνείδηση» (Wigner, 1970).

Στο όραμα του Watson εμμένει ο Skinner υποστηρίζοντας, πολύ αργότερα, ότι «αυτό που χρειαζόμαστε είναι μια τεχνολογία της συμπεριφοράς... ανάλυση σε ισχύ και ακρίβεια της τεχνολογίας της φυσικής και της βιολογίας» (Skinner, 1972).

Το ερώτημα «τι είδους επιστήμη πρέπει να είναι η ψυχολογία και προς τα πού πρέπει να βαδίζει» απασχόλησε έντονα τους ψυχολόγους στα διάφορα στάδια εξέλιξης της σύντομης ζωής της ψυχολογίας. Όταν το 1929 στην Αμερική, εποχή έντονης διαμάχης γύρω από το παραπάνω ερώτημα, κάνει την

εμφάνισή της η «Η Ιστορία της Πειραματικής Ψυχολογίας» του Boring, η «εφαρμοσμένη ψυχολογία» φαντάζει ηττημένη. Ωστόσο, από τα αρχεία της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας (APA) αποκαλύπτεται ότι, την ίδια εποχή, η απασχόληση των μισών τουλάχιστον μελών του είναι εφαρμοσμένη/κλινική (Donnell, 1979).

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο χώρο της ψυχιατρικής. Η επιθυμία των ψυχολόγων του 19ου αιώνα να κατανοήσουν τους νόμους της γνωστικής και ψυχικής λειτουργίας, ανατρέχοντας στους νόμους της φυσικής, βρίσκει στο πρόσωπο του Freud μια μοναδική ευκαιρία, που επέτρωτο να αλλάξει τη φυσιογνωμία τόσο της ψυχολογίας όσο και της ψυχιατρικής. Μια «Ψυχολογία για Νευρολόγους» όπως την αποκαλεί σε γράμμα του στον Fliess τον Μάιο του 1895 (Freud, 1895a), θα του επέτρεπε «αφ' ενός να διερευνήσει τη μορφή που θα έπαιρνε η θεωρία της ψυχικής λειτουργίας εάν κανείς την εξέταζε ποσοτικά, υπό την έννοια μιας οικονομίας του νευρικού δυναμικού, και αφ' ετέρου να εξάγει από την ψυχοπαθολογία κάποιο όφελος για την ψυχολογία του φυσιολογικού» (Freud, 1895b). Πέρα όμως από τον προσδιορισμό των νευρών που δέχονται τα ερεθίσματα ή αυτών που τα μεταβιβάζουν, τον Freud μάγευε η κατανόηση της ίδιας της φύσης και της λειτουργίας της συνείδησης. Σύντομα αποκαλύφθηκε ότι τον απασχολούσε πολύ περισσότερο μια ψυχολογία για ψυχολόγους απ' όχι μια ψυχολογία για νευρολόγους (Gay, 1988). Χωρίς ποτέ να εγκαταλείψει τη φιλοδοξία να εδραιώσει μια ψυχολογία που θα έπαιρνε τη θέση της ανάμεσα στις άλλες φυσικές επιστήμες (Freud, 1940), μια φιλοδοξία που ήταν συνεπής με την παράδοση που τον γέννησε, ο Freud αποτόλμησε μόνος μια μοναδική δυναμική διερεύνηση του ανθρώπινου

ψυχισμού, η οποία απετέλεσε την πρώτη συστηματική ψυχολογική προσέγγιση της ψυχικής λειτουργίας και της ψυχικής νόσου. Το σωματικό και βιολογικό υπόβαθρο του ψυχισμού, χωρίς ποτέ να χάνει τη σημασία του για τον Freud, από το 1895 έως και το 1940, άρχισε να αμβλύνεται καθώς ο ίδιος εμβάθυνε στις σκοτεινές περιοχές του ασυνειδήτου.

Μέσα από αυτήν την αναγκαστικά ελλειπτική και σχηματική παρουσίαση, γίνεται φανερή η δυναμική επιστημολογική διαπλοκή των δύο επιστημονικών πεδίων στην εκκίνηση της σύγχρονης ιστορίας τους. Τόσο στην ψυχολογία όσο και στην ψυχιατρική, κληροδοτήθηκαν δύο κυρίως ρεύματα, που παρουσιάστηκαν στη μέχρι σήμερα πορεία τους, λίγο πολύ αποκλίνοντα. Το ένα ρεύμα πηγάζει από τη θετικιστική, εμπειρική προσέγγιση που δεν αισθάνθηκε ιδιαίτερα την ανάγκη να εμπλακεί στην «πραγματικότητα» του υποκειμένου, ενώ το άλλο ρεύμα βασίστηκε περισσότερο στη γνώση που αποκομίζεται από την εμπειρία όχι μόνο του υποκειμένου, αλλά και της όλης διεργασίας. Στο χώρο της ερευνητικής πρακτικής τα δύο ρεύματα εντάχθηκαν κάτω από τους γενικούς, στερεότυπους, θα έλεγα, όρους «ποσοτική» και «ποιοτική» προσέγγιση.

Ο ιστορικός διαχωρισμός της εργαστηριακής πειραματικής μεθόδου από τη μελέτη των διατομικών φαινομένων μέσα στο ιστορικό/οικολογικό τους πλαίσιο, χωρίς αμφιβολία δυσχέρανε την εξέλιξη της έρευνας (Cronbach, 1975) και συχνά οδήγησε σε μια στείρα αντιπαράθεση ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων. Με τις πρόσφατες όμως εξελίξεις στην ψυχολογία και στην ψυχιατρική, η πολωτική αυτή αντιπαράθεση άρχισε να φαντάζει παραπλανητική, τη στιγμή που το πρόταγμα είναι η αναζήτηση της συμπληρω-

ματικότητας και της σύνθεσης, τόσο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και της ερευνητικής πρακτικής. Η σχάση ανάμεσα στο «αντικειμενικό και επιστημονικό» και το «υποκειμενικό και υποθετικό», φαίνεται να υποχωρεί σταδιακά καθώς, όλο και περισσότερο, αναγνωρίζεται ότι η περιγραφή γεγονότων σε ένα επίπεδο ανάλυσης γίνεται πληρέστερα κατανοητή όταν παραπέμπει σε άλλα επίπεδα ανάλυσης.

Ωστόσο, ο συνεπής διάλογος και η ανάγκη επισήμανσης σημείων σύγκλισης, δεν επιτρέπει την παραγνώριση των πραγματικών διαφορών μεταξύ ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων. Η κάθε μία χειρίζεται τις αναλυτικές της κατηγορίες με διαφορετικό τρόπο. Η ποσοτική προσέγγιση τις ορίζει εκ των προτέρων, ενώ η ποιοτική τις εντοπίζει κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Στην πρώτη περίπτωση, τον ερευνητή απασχολεί η σύγκριση ενός περιορισμένου αριθμού συγκεκριμένων σχέσεων ενώ στη δεύτερη αναζητώνται τα αναδυόμενα σχήματα μεταξύ των κατηγοριών που μελετώνται. Στόχος του αντιπροσωπευτικού δείγματος, στο οποίο βασίζεται η ποσοτική προσέγγιση, είναι η γενίκευση των αποτελεσμάτων σε ένα μεγαλύτερο πληθυσμό, ενώ η ποιοτική προσέγγιση ενδιαφέρεται περισσότερο να προσδιορίσει τις υποθέσεις και τις ερμηνευτικές κατηγορίες σύμφωνα με τις οποίες το υποκείμενο αντιλαμβάνεται τον κόσμο του (Δραγώνα, 1990).

Έννοιες που μονοσήμαντα χαρακτηρίζαν τη μία ή την άλλη προσέγγιση τις βλέπουμε να επανεξετάζονται. Η ευρύτερη ανάγνωση της έννοιας της επιστημονικότητας, της αντικειμενικότητας, της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας, η αναγνώριση της ανάγκης για θεμελιωμένη θεωρητική υποδομή, η αποδοχή της ιστορικής και πολιτισμικής υπόστασης των υπό μελέτη φαινομέ-

νων, αποκαλύπτουν ότι τα όρια μεταξύ ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας είναι λιγότερο στεγανά απ' ότι κάποτε νομίζαμε (Δραγώνα, 1990).

Καθίσταται προφανές ότι με κάθε είδους προσέγγιση αποκαλύπτεται ένα άλλο μέρος της πραγματικότητας. Αποτελεί πρόκληση για τον ερευνητή η δυνατότητα να δει παράλληλα περισσότερες διαστάσεις της πραγματικότητας, μερικές από τις οποίες μπορεί να εμφανίζονται και αντιφατικές. Όταν η έμφαση στραφεί από τη στατική απεικόνιση κάποιας αναλλοίωτης αλήθειας στην επικοινωνιακή σχέση, ο ερευνητής οδηγείται να συλλάβει τις συνδέσεις που τον βοηθούν στην αποκρυπτογράφηση συνθετότερων σχημάτων (Bateson, 1979). Ο συνδυασμός ποσοτικής και ποιοτικής προσέγγισης υποχρεώνει τον ερευνητή σε μεγαλύτερη οργάνωση της πολυπλοκότητας, τόσο από εμπειρική όσο και από θεωρητική πλευρά, και του ανοίγει νέους ανεξίτητους δρόμους (Δραγώνα, 1990).

Στο χώρο της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής διακρίνεται η τάση συνάρθρωσης της κληρονομιάς των θετικών επιστημών με τη διαπροσωπική διάσταση αντίληψης και εμπειρίας. Η επιστημολογική αλληλοδιαπλοκή που χαρακτηρίζει την αρχική ζωή ψυχιατρικής και ψυχολογίας, αρχίζει να παίρνει καινούργιες διαστάσεις καθώς το διεπιστημονικό πεδίο διευρύνεται και εμπλουτίζεται.

Η ποσοτική προσέγγιση δεν αποτελεί μια απλή μέτρηση αλλά έχει στη διάθεσή της νέους δρόμους να μελετήσει ψυχολογικές έννοιες. Νέα μαθηματικά μοντέλα εφαρμόζονται σε δεδομένα από τη νευροανατομία, νευροφυσιολογία και νευροσυμπεριφορά, πολύ επιτυχέστερα απ' ότι τα μέχρι τώρα λιγότερο ιεραρχημένα μοντέλα. Το σημαντικότερο είναι ότι σ' αυτά τα μοντέλα υπάρχει χώρος για ακριβείς πε-

ριγραφές διεργασιών που οδηγούν στο συναίσθημα, στην αντίληψη, στη συνείδηση (Pribram, 1985). Οι επιστήμες του νευρικού συστήματος διέρχονται μια επαναστατική πρόοδο που συμπαρασύρει την ψυχιατρική και την ψυχολογία. Στον «Νευρωνικό Άνθρωπο» ο Changeux (1983) μιλάει για «ανάλυση του εγκεφάλου στα δομικά του στοιχεία» και για τον «εγκέφαλο όργανο της ψυχής», δύο αλληλοσυμπληρούμενες μέθοδοι προσέγγισης του εγκεφάλου και των λειτουργιών του. Οι επιστήμες του ανθρώπου συνεργάζονται όλο και στενότερα με τις νευροεπιστήμες, χωρίς ίσως να συμβαίνει με τον ίδιο ρυθμό και το αντίστροφο. Ωστόσο, η μονοσήμαντη ανάγνωση τόσο της συμπεριφοράς από την ψυχολογία, όσο και της ψυχικής νόσου από τη βιολογική ψυχιατρική, φαίνεται να υποχωρεί άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο δειλά.

Η ποιοτική έρευνα από τη μεριά της, έχοντας τις ρίζες της στην κλινική μέθοδο, προϋποθέτει δέσμευση σε δραστηριότητες πεδίου. Διαφορετικές εκφράσεις της ποιοτικής προσέγγισης όπως η αναλυτική επαγωγή, η ανάλυση περιεχομένου, η σημειωτική, η ερμηνευτική, η βιογραφική μέθοδος, υπήρξαν προϊόντα εμπλουτισμού από τη σχέση της ψυχολογίας με την κοινωνιολογία, την εθνολογία, την κοινωνική ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία.

Είναι προφανές ότι η ερευνητική μεθοδολογία διανύει μια μεταβατική περίοδο και, ως εκ τούτου, ταλανίζεται από αμφιταλαντεύσεις. Τα συμπεράσματα που πηγάζουν από μια πολύπλευρη προσέγγιση, που λαμβάνει υπ' όψη της την πολυπλοκότητα των φαινομένων, άλλοτε πυροδοτούν την αισιοδοξία μας και άλλοτε μας αποθαρρύνουν και μας κάνουν να παλινδρομούμε σε γνωστότερα, αναπαυτικότερα σχήματα. Χωρίς αμφιβολία, τα μεθοδο-

λογικά προβλήματα που θέτει στο χώρο της ερευνητικής πρακτικής μια ολιστική προσέλαση, είναι πολλά.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να τονίσω ότι η επιθυμητή σύγκλιση δεν αποτελεί ένα στατικό στόχο κατάκτησης από όπου θα απουσιάζει η έννοια της δυναμικής αντιπαράθεσης. Μια τέτοια στάση απλώς θα μεταποιούσε τις ίδιες γνωστές αντιστάσεις που θα υποστήριζε το αδύναμο επιχείρημα ότι μπορούμε να προωθήσουμε την υπόθεση της ανθρωπίνης ευημερίας, αναζητώντας απλώς μεγαλύτερη σχετικότητα και συναίνεση (Ring, 1967). Εξ άλλου, ας ξα-

ναυγρίσουμε στο χώρο της φυσικής και ας σταθούμε στη διατύπωση του Prigogine (1980) που τόσο επηρέασε και την ψυχολογία: η εντροπία που ενυπάρχει σε κάθε δομή οδηγεί στην εδραίωση μιας πρόσκαιρης σταθερότητας που πολύ απέχει από την έννοια μιας μόνιμης ισορροπίας. Η ζωή, από το κύτταρο έως το ευρύτερο σύνολο, χαρακτηρίζεται από αυτο-οργανωτικές διεργασίες, όπου το ίδιο το σύστημα διαλύει την ισορροπία του για να τη θεμελιώσει ξανά σε ένα υψηλότερο επίπεδο της ανελικτικής του πορείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Bateson G. *Mind and nature: necessary unity*. New York, Bantam Books, 1979.

Capra F. *The turning point: science, society and the rising culture*. London, Flamingo, 1982.

Changeux L. P. *L'homme neuronal*. Paris, Fayard, 1983.

Cronbach L. Beyond the two disciplines of scientific psychology, *American Psychologist*, 1975, 30, 116-127.

Δραγώνα Θ. Συναρθρώσεις ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων ή όταν τα διχαστικά τείχη καταρρέουν, *Δωδώνη*, 1990, ΙΘ, Μέρος Τρίτο, 31-40.

Foucault M. *Naissance de la Clinique*. Paris, Presses Universitaires de France, 1963.

Freud S. (1895α) Γράμμα στον Fliess (27 Απριλίου), *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess*, In J. M. Masson (Ed.) Cambridge, Mass., The Belknap Press.

Freud S. (1895β) Γράμμα στον Fliess (25 Μαΐου), *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess*. In J. M. Masson (Ed.) Cambridge, Mass., The Belknap Press.

Freud S. (1895γ) *Project for a scientific psychology*, S.E. 1, 352.

Freud S. (1940) *Outline of Psychoanalysis*, S.E. 23, 158.

Gay P. *Freud: A life for our time*. New York, Anchor Books, 1980.

O'Donnell J. M. The crisis of experimentalism in the 1920s: E.G. Boring and his uses of history, *American Psychologist*, 1979, 34, 289-295.

Pribram K. «Holism» could close cognition era, *APA Monitor*, 16 September, 1985, 9, 5-6.

Prigogine I. *From being to becoming*. San Fransisco, Freeman, 1980.

Ring K. Experimental social psychology: some sober questions about some frivolous values, *Journal of Experimental Social Psychology*, 1967, 3, 113-123.

Skinner B.F. *Beyond freedom and dignity*. London, Jonathan Cape, 1972.

Watson J. B. *Behavior*. New York, Holt, 1914.

Wigner E. P. *Symmetries and reflections: scientific essays*. Cambridge, Mass., M.I. T.